

2025. 12 (6)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1563-1574, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.09.55
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

**THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES
OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR
PRESS)**

Gulmira Y. Kупenova¹, Aigul M. Smanova^{2}*

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, Aliya Moldagulova Str., 030021 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Kazakh National Women's Teacher Training University
(114, Gogol Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

© Valihanov IHE, 2025

© Kупenova G.Y., Smanova A.M, 2025

Abstract. Introduction. For the Turkic-Muslim peoples in Russia, the issue of preserving madrasahs as the national spirit and stronghold of Islam in the framework of the Jadid reforms was important. In this regard, the issue of proposals and ideas began to be raised on the pages of Tatar newspapers about the progress of the process of reforming schools and madrasahs. Thus, in the course of increasing state control over schools in the new method, a "school problem" arises, as a result of which the tool for solving this problem was the periodical press. *Goals and objectives.* The study of the «school issue» on the pages of the pre-revolutionary Tatar press, the consideration of issues presented on the pages of Tatar newspapers about the process of reforming schools and madrasahs in the early twentieth century, the determination of the importance of discussions and discussions on the pages of the periodical press, a tool to solve the problem that arose in connection with the strengthening of state control over schools in a new method for the Muslim community of Russia. The source base of the research consisted of materials from the Tatar periodical press and archival documents. *Results.* The unique articles collected by the Tatars from the Koysh newspaper allow us to take a fresh look at the problems of reforming Muslim schools, and the consequences have turned into a struggle around the loss of the place of the madrasah or its preservation. The article, based on archival materials, examined the state of Muslim educational institutions in the post-reform period by the authorities, the current situation around them and the purpose of forming a flexible mechanism for its modernization and preservation by the Tatar Public under strict control of the Tsarist government. *Conclusions.* From here we came to the conclusion that the discussion of the «school problem» on the pages of the Tatar press regarding the history of the Turkic-Muslim world in Russia means not only to decide the future fate of the madrasah. At the same time, realizing the weak position of the entire Turkic-Muslim world at that time, we also note the desire for self-determination on the national side.

Keywords: «School problem», jadidism, new method, periodical press, shakirds, national intelligentsia, education

For citation: Kupenova G.Y., Smanova A.M. The «school question» in the history of the turkic-muslim peoples of Russia (based on the materials of the pre-revolutionary tatar press) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1563-1574. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАТАР БАСПАСӨЗІНІҢ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Купенова Гульмира Ыхласовна¹, Сманова Айгуль Молдалиевна^{2*}

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Ө.Молдағұлова көшесі, 030021 Ақтөбе Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Қазақ қлттық қыздар педагогикалық университеті
(114-үй, Гоголь көшесі, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Купенова Г.Ы., Сманова А.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары үшін жәдиттік реформалар аясында медреселерді исламның ұлттық рухы мен қорғаны ретінде сақтау мәселесі маңызды болды. Осыған байланысты татар газеттерінің беттерінде мектептер мен медреселерді реформалау барысына қатысты ұсыныстар мен ой-пікірлер туралы мәселе көтеріле бастады. Осылайша, жаңа әдістегі мектептерге мемлекеттік бақылаудың күшеюі барысында «мектеп мәселесі» туындайды, нәтижесінде бұл мәселені шешудің құралы мерзімді баспасөз болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Революцияға дейінгі татар баспасөз беттеріндегі «мектеп мәселесін» зерттеу, XX ғасырдың басындағы мектептер мен медреселерді реформалау үдерісінің барысы туралы татар газеттерінің беттерінде ұсынылған мәселелерді қарастыру, Ресейдегі мұсылман жұртшылығы үшін жаңа әдістемедегі мектептерге мемлекеттік бақылаудың күшеюіне байланысты туындаған мәселені шешудің құралы мерзімді баспасөз беттеріндегі пікірталастар мен талқылаулардың маңыздылығын айқындау. Зерттеудің дереккөз базасына татар мерзімді баспасөзінің материалдары мен архив деректері кіреді. *Нәтижелер.* Татарлардың «Қояш» газетінен жинақтаған бірегей мақалалар бізге мұсылман мектептерін реформалау мәселелеріне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді, ондағы басты мәселе медресенің орнын жоғалту немесе оны сақтап қалу төңірегіндегі күреске болды. Мақалада архив материалдары негізінде билік тарапынан реформадан кейінгі кезеңдегі мұсылман оқу орындарының жай-күйін, олардың төңірегіндегі қалыптасқан жағдайды және патша үкіметінің қатаң бақылауы жағдайында татар жұртшылығы тарапынан оны жаңғырту мен сақтаудың икемді механизмін қалыптастыру мақсаты қарастырылды. *Қорытынды.* Бұл жерден біз Ресейдегі түркі-мұсылман әлемінің тарихына қатысты «мектеп мәселесінің» татар баспасөз беттерінде талқылануы тек медресенің болашақ тағдырын шешу дегенді ғана білдірмейді деген тұжырымға келдік. Сонымен бірге бүкіл түркі-мұсылман әлемінің сол кездегі әлсіз позициясын түсіне отырып, ұлттық жағынан өзін-өзі анықтауға деген ұмтылысын да байқаймыз.

Түйін сөздер: «Мектеп мәселесі», жәдидшілдік, жаңа әдіс, мерзімді баспасөз, шәкірттер, ұлт зиялылары, ағартушылық

Дәйексөз үшін: Купенова Г.Ы., Сманова А.М. Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары тарихындағы «мектеп мәселесі» (революцияға дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1563-1574 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

«ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ)

Купенова Гульмира Ыхласовна¹, Сманова Айгуль Молдалиевна^{2}*

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
(д. 34, ул. А.Молдагулова, 030021 Актобе, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0009-0009-1223-9514>. E-mail: Gulia_79_79@inbox.ru

²Казахский национальный женский педагогический университет
(д. 114, ул. Гоголя, 050040 Алматы, Республики Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>. E-mail: aigulsmanova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Купенова Г.Ы., Сманова А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Для тюрко-мусульманских народов России вопрос сохранения медресе как национального духа и оплота ислама в рамках джадидских реформ имел важное значение. В связи с этим на страницах татарских газет стал подниматься вопрос о предложениях и идеях о ходе процесса реформирования школ и медресе. Таким образом, в ходе усиления государственного контроля над школами по новой методике возникает «школьная проблема», в результате чего инструментом решения этой проблемы стала периодическая печать. *Цели и задачи исследования.* Изучение «школьного вопроса» на страницах дореволюционной татарской прессы, рассмотрение вопросов, представленных на страницах татарских газет о ходе процесса реформирования школ и медресе начала XX века, определение значимости дискуссий и дискуссий на страницах периодической печати, инструмента решения проблемы, возникшей в связи с усилением государственного контроля над школами в новой для мусульманской общественности России методике. Источниковую базу исследования составили материалы татарской периодической печати и архивные данные. *Результаты.* Уникальные статьи, собранные татарской газетой «Кояш», позволяют по-новому взглянуть на проблемы реформирования мусульманских школ, главной проблемой в которых была борьба вокруг утраты места медресе или его сохранения. В статье на основе архивных материалов рассмотрено состояние мусульманских учебных заведений в пореформенный период со стороны власти, сложившаяся вокруг них ситуация и цель формирования гибкого механизма их модернизации и сохранения татарской общественностью под строгим контролем царского правительства. *Выводы.* Отсюда мы пришли к выводу, что обсуждение «школьного вопроса» на страницах татарской прессы, посвященной истории тюрко-мусульманского мира в России, имеет целью не только решение дальнейшей судьбы медресе. В то же время, осознавая слабую позицию всего тюрко-мусульманского мира в то время, мы отмечаем и стремление к самоопределению со стороны национальных меньшинств.

Ключевые слова: «Школьная проблема», джадидизм, новый метод, периодическая печать, шакирды, национальная интеллигенция, просвещение

Для цитирования: Купенова Г.Б., Сманова А.М. «Школьный вопрос» в истории тюрко-мусульманских народов России (по материалам дореволюционной татарской печати) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1563-1574. (На Каз.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1563-1574

Кіріспе

Революцияға дейінгі (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы) Ресейдегі түркі-мұсылман әлемінің тарихында татар-мұсылман буржуазиясының жәдиттік реформалық қозғалысы үшін ерекше кезең болды. Әрине, бұл қозғалыстың бастамашысы да, тіпті қаржыгерлері де татар ағартушыларының өздері болатын. Жаңа экономикалық жағдайда қалыптасқан татар буржуазиясы XX ғасырдың басындағы ерекше қоғамдық-саяси үдерістердің негізін қалады, олардың мақсаты Ресей қоғамына бірігу барысында ұлттық және діни бірегейлікті сақтап қалу болды.

1905–1907 жылдардағы революция, «Азияның оянуы» кезеңі демократиялық бостандықтармен қатар, баспасөз бостандығына да жол ашты, бірақ ол 1907 жылы өз қызметін бастаған Баспасөз істері жөніндегі Қазан уақытша комитеті түріндегі цензураны жоя алған жоқ. Мұсылман мерзімді баспасөзінің бір ерекшелігі оның оқырмандарына толықтай тәуелді болуы еді. Сонымен қатар, кез келген еркіндік цензура ережелерімен шектетіліп отырды, бұл басылымдардың мазмұны мен сипатына елеулі із қалдырды. Осыған байланысты Б.Ю. Хайрутдинов 1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғалар тек мұсылман басылымдарына ғана мемлекеттік бақылауды күшейтті, кейбір жағдайларда материалдарға немесе оларды қысқартылған түрде басып шығаруға тыйым салынды. Дегенмен татар баспасөзі жәдиттік реформалар сияқты факторлардың нәтижесінде одан әрі жандана түсті деген пікірді алға тартады (Хайрутдинов, 2011: 138). Татар халқының сауаттылығының артуы татар баспасөзінің де таралуына айтарлықтай ықпал етті, мұнда оқырмандардың өздері оның белсенді тілшілеріне айналды. Барлығында болмаса да, татар газеттерінің беттеріндегі қызу талқылаулар мен пікірталастар арқылы оқу-ағарту ісінің дамуы мүмкін болды деп айтуға болады. Баспасөздің мұндай ашықтығы сол кездегі «Шуро» (Кеңес), «Вақыт» (Уақыт), «Қояш» (Күн), «Йолдыз» (Жұлдыз), «Эль-ислах» (Реформа) және т.б. басылымдардың беделділігін арттыра түсті. Сөйтіп жаңа әдістегі мектептер сияқты, газеттер де ірі татар саудагерлері мен кәсіпкерлерінен қаржылық қолдауға ие болды. Осыған сәйкес татар баспасөзінің негізгі мәселелерінің бірі мектеп пен медресе реформасы, олардың жағдайы және оларға қатысты жүргізілген мемлекеттік саясат болды. Революцияға дейінгі кезеңде ең алдымен либералдық-буржуазиялық бағыттағы «Йолдыз» (1906–1918, Қазан), «Вақыт» (1906–1918, Орынбор), «Қояш» (1912–1918, Қазан) сияқты татар газеттерінің маңыздылығы зор болды және ұзақ уақыт қызмет етті.

1905 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер арасында өзіндік «егеуқұйрық жарысына» айналған жаңа әдістегі мектептер мен медреселердің қызметі қызу пікірталас тудырды. Одан кейін медреселердегі шәкірттердің санының күрт азаюы татар молдаларының наразылығына дейін де талқыланған «маңызды және өзекті» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 25-п.) мәселеге айналды. Яғни баспа беттерінде медреседен «шәкірттердің қашуының» себебі неде? деген өзекті мәселе «күн тәртібіне» қойыла бастады. Нәтижесінде «Қояш» газетінің беттерінде медресені ұлтқа өмір сыйлаған «рухани әке» және «шығыс рухының» қайнар көзі ретінде сақтау («жоймау») және модернизациялау («жандандыру») қажеттілігі туралы ашық айтылды. Татар жұртшылығының пайымдауынша, ұлттық ерекшеліктердің сақталуына ықпал еткен және кейінгі кездегі «ұлттық идеялардың» таралуына негіз болған медресе болды. Басқаша айтқанда, XX ғасырдың басындағы «мектеп мәселесінің» мәні ұлттық мәселеге, Ресей мұсылмандарының болашақта өзін-өзі анықтау мәселесіне айналды десе де болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

1917 жылға дейінгі татар мерзімді басылымдары ағартушылық тарихының дереккөздерінің біріне айналды, бұл XX ғасырдың басындағы Ресейдің мұсылман

халықтарына білім беру мәселесінің қандай жағдайда жүргізілгенін анықтауға мүмкіндік берді. Әсіресе, жергілікті мұсылмандар үшін татар мерзімді баспасөзінің заңдастырылуы (1905 ж.) мұсылман қауымының идеясын ұлттандыру барысында маңызды болды. Татар мерзімді баспасөзінің қалыптасу уақыты 1905–1906 жылдардан басталып, ал соңғы кезеңі 1917–1918 жылдармен аяқталды. 1907–1908 жылдары ұлттық баспасөз ретінде қалыптаса отырып, ол мұсылман қауымдастығын біріктіретін факторға айналды және оның мүдделерін қорғауға белсенді түрде кірісті. Н.А. Вагаповтың пікірі бойынша, 1905–1906 жылдар – татар газет-журналдары шығып, олардың өз бағытын іздеген кезеңі басталды (Вагапов, 2006: 30). Татарстан Республикасы Ұлттық архивінде сақталған «Түркі халықтарын зерттеуші лингвист және этнограф, Қазан университетінің профессоры Катанов Н.Ф. (1857–1919)» атты 969-қордағы құжаттық жинақтың материалдары осыған куә (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 59-п.). Аталмыш қорда, профессор Н.Ф. Катановтың «Қояш», «Вақыт» және «Йолдыз» сияқты татар газеттерінен жинақтаған материалдары бар, ол 1916 ж. 23 қаңтарда «Мектеп, медресе және басқа школдар туралы» атты жалпы атаумен топтастырылған. Мақалалар XX ғасырдың басындағы мектептер мен медреселердің жай-күйі туралы кешенді аналитикалық материалдардың бірегей жиынтығын ұсынады. Мақаламызды жазу барысында осы қордағы түрлі газеттерден, ең алдымен «Қояш» газетінен жинақталған мақалалар мысалға алынды, атап айтқанда: «О наших мектебах и медресе» («Біздің мектептеріміз бен медреселеріміз туралы»), «Новые взгляды на школы инородцев» («Бұратаналарға арналған мектептер туралы жаңа көзқарастар»), «О наших медресе» («Біздің медреселер туралы»), «Что такое медресе?» («Медресе деген не?»), «Почему шакирды бежали из медресе?» («Шәкірттер медреседен неге қашты?») және т.б. Бұл бізге «Қояш» газетінің алаңы «мектеп мәселесін» талқылау бойынша белсенді ұстаным қабылдады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Газетте білім беру мәселелеріне ерекше назар аударылды. «Қояш» газеті 1912 жылдан 1918 жылға дейінгі аралықта Қазан қаласында жарық көрді. Басылымның жақсы материалдық қамтамасыз етілуінің арқасында ол басқа татар газеттеріне қарағанда көптеген түпнұсқа материалдарды жарияланды (Айнутдинов, 2017: 64-65). Мәселен, профессор Н.Ф. Катанов топтастырып жинаған мақалалардың ішінде газеттің ең белсенді авторлары И. Беккулов пен Г. Гисмати сияқты беделді ағартушылардың жазған мақалалары бар.

Осы мақаламен жұмыс істеу барысында тарихшылық қағидатына негізделген тарихи үдерістерді талдау әдістері қолданылды. Татар мерзімді баспасөзін қалыптастыру процесін зерттеу және талқылау бағытын анықтау кезінде салыстыру әдісі қолданылды. Ғасырлар тоғысындағы тарихи үдерістің дамуы тарихнамада белгілі кезеңдерден тұратындықтан, хронологиялық-тақырыптық қағидаты бұл зерттеуге негіз болды.

Талқылау

Революцияға дейінгі татар мерзімді басылымдарын зерттеу ұлттық мәдениеттің құбылысы ретінде ғана емес, мұсылман тарихнамасы контекстінде Ресейдегі мұсылман түркі халықтарының тарихы мен мәдениетімен зерттеу аясымен де өзекті. «Азияның оянуының» көрінісі ретінде ол бүкіл Ресей мұсылмандарын біріктіретін біртұтас ақпараттық кеңістік ретінде қалыптасып, «халық үнінің» өз сұрақтары мен мәселелерін талқылап, шешетін ашық алаңына айналды.

Баспасөз істері жөніндегі Қазан уақытша комитетінің есептерінің мәліметтері бойынша Еділ жағалауы мен Орал өңірлерінің татар мерзімді баспасөзін зерттеу 1910 жылға дейін-ақ басталған болатын. Татар мерзімді баспасөзінің мәселелерін әр уақытта Г.Г. Ибрагимов (Ибрагимов, 1926), (Ибрагимов, 1927), М.Х. Гайнуллин (Гайнуллин, 1983), Р.У. Амирханов (Амирханов, 1988), Айнутдинов Р.А. (Айнутдинов, 2017), (Салихов, 2006), (Ахтямова, 2021) және т.б. зерттеушілер қарастырды. Татар ұлттық қозғалысын алғашқы зерттеушілердің бірі Г.Г. Ибрагимов (1887–1938) татарлардың қоғамдық ойларын революциялық дүмпу жылдарындағы татар саяси ұйымдары мен әлеуметтік топтарының қызметі призмасы арқылы зерттеді. Ғалымжан Ибрагимовтың «Шәкірт Зәкидің медреседен қуылуы» атты алғашқы мақаласы 1907 жылы «Әл-Ислах» газетінде жарияланған болатын. Мақалада Ибрагимовтың

өзі сияқты оның кейіпкері де еркін ойлылығы үшін медреседен қуылғандығы басты назарда айтылған. Ибрагимовтың еңбектерінде идеал мен шындық арасындағы өткір қайшылықпен ерекшеленетін қарқынды идеялық-эстетикалық ізденіс айқын көрінеді. Библиограф-ғалым, А.Г. Кудашев (1912–1981) артына мерзімді басылымдардың жалпы сипаттама беретін (шығарылған жері, саны, редакторлары, баспагерлері, қызметкерлері, мазмұны, т.б.) кейбірі жарияланған, кейбірі қолмен жазылған еңбектер қалдырды. Осылайша, мерзімді басылымдардың жалпы сипаттамасын библиограф А.Г. Кудашев берсе, XX ғасырдың басындағы баспасөздің классификациясын М.Х. Гайнуллин ұсынды. Ал 1970 жылдан бастап татар мерзімді баспасөзінің тарихындағы жетекші ірі мамандардың бірі – алғашқы татар газеттерінің құрылу тарихын жарыққа шығарған, татар баспасөзінің таралуының географиялық локализациясын, оның жалпы сипаттамасын және қазіргі классификациясын қамтамасыз еткен Р.У. Амирханов болды. Тарих ғылымдарының докторы Равиль Амирханов монографиясында XX ғасырдың басындағы татар халқы мен Татарстан тарихының ғалымдардың назары мен зерттеу мүдделерінен тыс қалған бірқатар маңызды аспектілері қарастырған. Ресей мен оны мекендеген халықтардың ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемдік қауымдастықтың дамуындағы бетбұрыс кезеңі болып табылатындығымен маңыздылығы көрсетілген. Автор өз зерттеуінде ұлт менталитетіне тікелей әсер етіп, оның дамуының негізгі бағыттарын айқындаған XX ғасырдың басындағы оқиғалар контекстінде татар халқы мен татарстанның өміріндегі белгілі бір кезеңнің ерекшеліктеріне тоқталады.

Соңғы жұмыстардың бірі – XX ғасырдың басындағы татар мерзімді баспасөзіндегі ұлттық білім мен тәрбие мәселелерінің мазмұнын берген Н.А. Вагаповтың (Вагапов, 2006) зерттеуін де ерекше атауға болады. Мерзімді баспасөздердегі оқу-ағарту мәселесіне қатысты көзқарастарды анықтап, XX ғасырдың басындағы ұлттық мектептердің жай-күйін көрсету зерттеушінің басты міндеті болды. Автордың пікірінше, XX ғ. басындағы мерзімді баспасөздерде оқу мен тәрбие мәселелеріне көп көңіл бөлді. Газеттер мен журналдарда халық ағарту ісіндегі түйінді мәселелер мен қиындықтар талқыланып, оларды шешу жолында атқарылған жұмыстар, жетістіктер мен сәтсіздіктер жазылды. Революцияға дейінгі соңғы онжылдықтағы оқу-ағарту мәселелерінің мерзімді баспасөзде жариялануын зерттеудің баспасөз тарихы мен халық ағарту ісін зерттеу үшін маңызы зор.

Сонымен бірге автор мектеп пен медреселерді реформалау, ұстаздық кадрларды даярлау мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Н.А. Вагаповтың айтуынша, татар баспасөзі ұлттық білім берудің жай-күйіне сыни көзбен қарады, сондықтан оның беттеріндегі мектептер мен медреселерді реформалау мәселесі ең басты мәселе болды. Оның мақсаты заман талабына сай ұлттық білім беру жүйесін құру болатын.

Ал Р.Р. Салиховтың еңбегінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі татар буржуазиясының қоғам және билік арасындағы өзара әрекеттесу үдерісі көрсетілген (Салихов, 2006). Автор зерттеуінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы татар баспасөзі тарихының мәселелерін, «мектеп мәселесіне» қоғамның қызығушылығының артуын, Ресей мемлекетіндегі бүкіл түркі-мұсылман әлемінің тағдырын анықтаған сол кездегі қоғамдық-саяси үдерістердің бірегейлігі мен күрделілігін жан-жақты түсіндіреді. Заманауи гуманитарлық ғылымдардың басты міндеті сол кезеңнің объективті тарихи бейнесін қайта құру ғана емес, сонымен бірге ғасырлар тоғысында империяның мұсылман үмбетін қамтыған әлеуметтік, мәдени және интеллектуалдық өрлеуді «ұғынуға» қабілетті іргелі теориялық тұжырымдамаларды тиянақтау екеніне мән берілген. Ең алдымен біз, исламның идеологиялық қорғалуын, дін талаптарына сәйкес қоғамдық институттарды қайта құруды қамтамасыз ететін реформалардың «нақты» бастамашылары мен қаржыгерлері татар мұсылман буржуазиясы болғанын байқаймыз. Осындай жағдайларды ескере отырып, реформалардың логикасы мен сипатын анықтаған татар баспасөзінің қоғамдық және саяси өмірдегі белсенділігінің қаншалықты өзекті болғанын да айта кетуіміз керек. Осы орайда профессор Р.Р. Салиховтың зерттеу объектісі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы мұсылман қоғамындағы жетекші күш ретінде Ресей империясы құрамындағы татар буржуазиясы болды.

XX ғасырдың басындағы Ресейдегі мұсылман әлемінің рухани мәдениеті айқындалған кезең ұлттық дәстүрлердің қайта жаңғыруына ықпал етті. Жаңарған интеллектуалдық әлеуетті «жаңаша» білім аясында мұсылман қоғамының рухани-мәдени дамуының оңтайлы үлгілерін әзірлеуде «жадидизм» концепциясының пайда болуына түркі болды. Революцияға дейінгі қоғамдық қозғалыс жадидизмнің (араб тілінен аударғанда «жадид» «жаңа» дегенді білдіреді – авт.) құндылық идеалдарының ауысуы мен жаңа дүниетанымдық көзқарастардың пайда болу үдерісін көрсетеді. Ұлттық-мәдени болмыстың жаңа формаларын іздестіру жолында жадидшілдік динамикалық, жасампаздық, прогрессивті даму құбылысы ретінде бастамашыға айналды.

Соңғы жылдары татар жадидшілігінің табиғатын зерттеуге сүбелі үлес қосып, осынау қайталанбас жаңару қозғалысына саликалы баға берген бірқатар іргелі еңбектер пайда болды. Мұндай шығармашылық тәжірибе бүгінгі контексте өте өзекті болып қала береді, өйткені бүкіл мұсылман әлеміндегі саяси белсенділік артып, оның мазмұны мен салдары айтарлықтай қайшылықты пікірталастар төңірегінде өрбігені де жасырын емес. Осы тұрғыдан алып қарағанда Б.Ю. Хайрутдиновтың мақаласында XX ғасырдың басындағы татар мерзімді басылымдарының мұсылман ауылдық қауымдастықтарында жадидизм идеясының таралуына әсері қарастырылған (Хайрутдинов, 2011). А.В. Ахтямованың (Ахтямова, 2021) зерттеуінде 1906-1917 жылдардағы Уфадағы татар мерзімді баспасөзінің тарихына шолу жасалады. Автор мақаласын революцияға дейінгі Уфа қаласындағы татар баспасөзінің тарихына арнаған. Онда губерния астанасында 1906 жылдан бастап 1917 жылғы ақпан төңкерісіне дейін шыққан араб тіліндегі татар тіліндегі газет-журналдарға қысқаша шолу жасайды. Атап айтқанда: «Әл-Галәмел ислами» («Мұсылман әлемі») және «Тормыш» («Өмір») сияқты газеттер мен «Мәғлұмате мәхкәмәи шәрғияи Ырынбургия» («Орынбор мұсылмандары діни жиналысының жаңалықтары»), «Мәғлұмате жәдидә» («Жаңа жаңалықтар»), «Уфаның авыл көңкүреше журналы» («Уфа ауылшаруашылық ақпараты») атты журналдарында жарияланған оқу-ағарту мен жадидшілдік мәселесіне қатысты маңызды ойларын ортаға салған. Түйіндей келгенде, автор жергілікті мұсылман қауымы мен жалпы Ресей мұсылмандары үшін біртұтас ақпараттық кеңістіктің қалыптасуын атап өтеді. Татар мерзімді баспасөзінің позициясын жандандыру мұсылман қауымындағы жадидшілдік негіздерінің қалыптасуымен байланысты болды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Орал-Еділ және Қазақстанның түркітілдес халықтарының өзара іс-қимылында жадидшілдіктің идеяларын жүзеге асыру мәселелері Г.С. Сұлтанғалиеваның жұмысында зерттеледі (Сұлтанғалиева, 2001).

Жалпы, татар мерзімді баспасөзін, оның сипаттамасын, жіктелуін, жасалу тарихын зерттеуге, сондай-ақ жадидшілдік кезеңіндегі ұлттық тәрбие мәселелерін газет беттерінде талқылауға жеткілікті көңіл бөлінді. Бұл мақалада татар газеттеріндегі, ең алдымен «Қояш» газетіндегі реформалар кезіндегі «мектеп мәселесі» төңірегіндегі пікірталастарды қарастырамыз. Олардың кейінгі тағдыры үкіметтің жаңа әдістемедегі оқу орындарына деген ерекше көзқарасымен, патшалық қарым-қатынастың ерекше үлгісін жасау қажеттілігімен, жаңа жағдайда ұлттық білім мен мәдениеттің қалыптасуымен байланысты.

Мұндай зерттеулердің қажеттілігі қоғамдық ойы мен рухани мәдениетінің тарихын зерттеу үшін маңызды деп тұжырымдаймыз. Ұлттық тарих контекстінде оның XX ғасырдың басындағы мемлекеттің ішкі саясатын, әсіресе орыс емес халықтарға қатысты ұлттық саясатын зерделеу үшін өте маңызды. Мерзімді баспасөзде халық ағарту ісін көрсетудің тарихи тәжірибесін зерделеу қазіргі баспасөз үшін де өзекті болып табылады, өйткені білім беру әлі де көптеген қиындықтарға тап болып отыр.

Нәтижелер

XX ғасырдың басында медреселерге деген қоғамдық көзқарас өте жағымсыз болды, осыған байланысты архив материалдарында «қазір медреселер мен шәкірттер туралы жақсы пікірде болу принципіздік мінез-құлықтың бір түрі болып саналады. Тақырыптың ең жексұрын тұстарын айтуға немесе талқылауға келгенде, медреселер мен шәкірттерді мысалға келтірді» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 24-п.). «Шәкірттік» терминінің келесі жағдайларда

пайда болғаны соншалықты, біздің оқушылардың бойынан ерекше қасиеттер немесе ұлтшылдық байқалғанда, олар үнемі «шәкірттің исі шығып тұр» деп айтыла бастады (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 25-п.).

Медресенің кейінгі тағдыры татар жұртшылығы арасында қызу пікірталас тудырды, оның бірі «Қояш» газетінде жарияланған «Медресе деген не?» деген мақала болды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 1-13-п.). Бұған мақала авторы сол кезде сәнге айналған нәрсемен жауап береді: «...оған көпшілік бірауыздан, – медресе – бұл бермеген, бермейтін және ешқандай пайда әкелмейтін үй», өйткені «медресе бұл тек пайдасыз, қажет емес «қуыс кеуделерді» дайындайтын мекеме», –деп түсіндірілді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 44-іс, 9-п.).

Халықтың медресеге деген мұндай көзқарасына не себеп болды, неліктен «шәкірттер бар күшімен «шәкірттік әлемін» тастап, саудагер болуды жақсырақ деп танып, соған ұмтылады». Осылайша, «медреседе шәкірттер күн сайын азая бастады» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 24-25-п.), демекші, кейіннен бұл мәселенің кеңінен талқыланғаны сонша, тіпті «татар молдаларының сөзінен бұрын да баспасөзде бірнеше мақалалар жарияланған болатын, ал Ибрагим Бикгулов болса бұл «мектеп мәселесін» өте тамаша жариялап отырды» (Беккулов – авт.).

Міне, осындай мәселелерден кейін татар газеттерінің беттерінен осынау өзекті мәселені шешуге жұртшылықты кеңінен атсалысуға шақырулар шыға бастады: «...мұндай сұрақтар жұртшылық алдында кеңінен талқыланып, тез арада жауап алу керекпіз, сондықтан бұл мәселеге біздің басшылық пен «ақылды молдалар назар аударуы керек». Бірақ бұл «ең жауапты және қиын мәселе» «Қояш» газеті мен басқа да татар газеттерінің беттерінде қанша талқыланса да, оған басшылық «біз мүлдем дайын емеспіз, өте таяз суда шомылып жатырмыз» деп шешімін таппай әлек болды. «Мектеп мәселесін» күн тәртібіне Троицктің ескі молдалары көтерілді деп есептелді, өйткені, олардың сөздері сол кездегі мұсылман қауымына қатты әсер етті. Нәтижесінде, «осындай жалпы түрде көтерілген бұл мәселе кейінірек Троицк мугаллим имахдумдары (мұғалім имамдары – авт.) басшылары арасындағы жеке кикілжіңге айналды», яғни «бастамасы жоқ құбыжықтай» ауада ілініп тұрды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 5-п.).

Татар жұртшылығының арасындағы мұндай белсенділіктің себебі олардың пікірінше, мұсылман мектептерін жабу және татар мұғалімдерінің қызметіне тыйым салудың негізсіз таралуы болды. 1905 жылғы оқиғалардан кейін мектептер мен медреселер әртүрлі мемлекеттік ведомстволар тарапынан жүйелі түрде әртүрлі тексерулерге ұшырап, мәліметтер жинақтала бастады. Ағартушылық министрлігі де, жандармерия да мектептер мен медреселер туралы үнемі бақылап, қадағалап, ақпарат жинауын татар жұртшылығы қысым көрсету деп бағалады. Бұл мәселе «Қояш» газетінің № 641 санында: «...біздің ұлттық мектептеріміздің қуғын-сүргіннің жағдайында өмір сүруі соңғы кездері қатты жүйке күйзелісіне түсті», – деп атап өтілді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 1-п.).

XIX ғасырдың соңынан бастап белгілі болғандай, жәдидшілік идеялары ескі кадимистерді жаңа мектептерге айналдыруда өз көрінісін тапты, оқу бағдарламаларына ақиқат негіздері мен ғылыми пәндер енгізілді. Жәдидшілдік орталықтары ірі татар өнеркәсіпшілері мен саудагерлері тарапынан қаржыландырылып отырды, мәселен, Орынбордағы «Құсайния» (1891 ж.) медресесін ағайынды Ахмет (1837-1906), Ғани (1839-1902) және Махмұт (1939-1910) Құсайновтардың қаржылай қолдауымен ашылды, Уфада 1887 жылдың қазанынан 1918 жылға дейін жұмыс істеген «Усмания» (Ғұсмания – авт.) медресесі Ахун Хайрулла Ғұсмановтың (1846–1907) қаржылық қолдауымен ашылып, сол кісінің құрметіне аталды. Орынбор губерниясының Троицк қаласындағы (қазіргі Челябинь облысы) «Расулия» (1883) медресесі белгілі дін қайраткері Зайнулла Расулев пен көпес Сейфулла Ғаббасовтың қаржылық қолдауымен салынған. Бастапқыда «Расулия» медресесі конфессиялық мектеп болды және оның оқу бағдарламасы негізінен теологиялық пәндерге бағытталған. Зайнулла сол кездегі исламдық діни мектепте кең таралған схоластикаға қарсы болып, жәдидшілдікті ұстанады. Татарлар мен басқа да түркі халықтарына арналған Уфа қаласындағы «Ғалия» (1906) медресесі, негізін қалаушы және 1918 жылға дейін меңгерушісі Зияитдин Камалетдинов (Зия Камали) болды. Әрине, бұл мемлекеттік мекемелер тарапынан олардың қызметіне

қызығушылық тудырды, дегенмен «мектептер мен медреселер ресми түрде ешбір ведомствоға бағынбаған, «...қалай болды, солай өмір сүрді...» (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 1-п.). Барған сайын жиілеп бара жатқан тексерулердің мақсатын түсінген жұртшылық «мемлекет өзіне бағынышты адамдардың мектеп-медреселері туралы білуі керек» болғандықтан, мектептердің болашақта мемлекеттен қаржы алуына негіз болатындай ресми мәртебе алады деп үміттенді.

1904 жылы А.С. Будилович комиссиясының қорытындылары негізінде «шетелдік» білім беру мәселесі күн тәртібіне қойылып, 1905 жылы өткен «Шығыс бұратаналарын оқыту жөніндегі арнайы кеңесінде» үкіметтің мектеп пен медреселерге деген көзқарасы түпкілікті шешілді. Мемлекеттік органдардың салғырттығы, шешім қабылдауға қабілетсіздігі, енжарлығы белсенділіктің артуына жол берді.

Бақылау әр түрлі ведомстволар тарапынан ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мақсаттарға ие болды, олардың негізінде шенеуніктердің айыптаулары, күдіктері мен қорқыныштары орын алды. Нәтижесінде көптеген мектептер мен медреселер жабылды. Айта кетерлігі, мектептерді тексеру барысында ведомство қызметкерлері бірінші кезекте шетелде білім алған ұстаздар мен олардың сабақ беру әдістемесіне қызығушылық танытты. Сот орындаушысының сапарынан кейін Пермь губерниясының мектептері жабылды. Дәл осы оқиғалардан кейін татар газеттерінің беттерінде «мектеп мәселесі» көтерілді.

Кейбір мектептерде бір жыл ішінде бақылау мен тексеріс бес-алты рет жүргізілгені атап өтілді. Жиналған ақпарат әдеттегідей болды, мәселен, мұғалімдердің әлеуметтік құрамына, сабақ кестесіне, оқытылатын оқушылар санына, оқу бағдарламасының мазмұнына, зайырлы пәндерді енгізуге, сонымен бірге, әрине, мектепті қаржыландыру көзіне қатысты болды. Жаңа әдіспен қатар ескі әдістегі мектептер мен медреселер де жұмыс істеді. Мектептердің жабылуынан қорыққан молдалар жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуді жасырып, ескі әдіс ретінде медреселер туралы мәлімет берген жағдайлар да кездескен болатын. Осы жайттарды естіген жұртшылық молдаларды «шындықты жасырмау керектігін», «осылайша жауап бермеу керектігін» ескертіп, керісінше «байқап, істің мәніне үңілуге» шақырды. Осылайша, мектептер мен медреселерді реформалау ХХ ғасырдың басындағы татар қауымы алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі болды. Татар газеттерінің беттерінде олардың жағдайына және оған қатысты жүргізілген мемлекеттік саясатқа сыни баға берілді. Мектептер мен медреселерді реформалау, оқулықтар мәселесі және татар мектептері үшін педагогикалық кадрларды дайындау мәселелері қызу пікірталас тудырды. Татар біліміне қатысты мемлекеттік органдардың әрбір қадамы жарияланып тұрды, сол арқылы қоғамдық пікір қалыптасты. Бұл баспасөз беттерінде «мектеп мәселесінің» мазмұны ретінде ұсынылды. 1905 жылғы «Шығыс бұратаналарына білім беру жөніндегі арнайы кеңестің» нәтижесі 1906 жылы енгізілді, ол «Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігінде тұратын бұратаналарға арналған бастауыш мектептер туралы ережелер» деп аталды. Көп ұзамай ол татарлардың наразылығына байланысты кенеттен тоқтатылды, олар оны кейіннен бес томдықты құрайтын наразылық жеделхаттарын үйіп-төгіп тастады (Бурдина, 2023: 128-131). 1911 жылы Мәскеуде өткен халықтық білім беру жөніндегі алғашқы жалпыземства съезі де осы жағдайды толық шеше алған жоқ.

Бұл кезде татар баспасөзінде «маңызды себептерге байланысты туындаған мектеп мәселесі» деп аталатын бүкіл талқылаулар жүріп жатты, оның бірі мектептер мен медреселерде халық есебінен орыс сыныптарын енгізу болды. Ең өзекті мәселе ерікті қайырымдылық негізінде өмір сүрген, сондықтан мемлекеттік бақылауға алынбаған жаңа әдістемедегі (жәдидтік) мектептердің құқықтық мәртебесін анықтау болды. Баспасөз беттерінде оларды заңдастыру туралы ұсыныстар да болды, мысалы жас заңгер Кәміл Кәрімов «Вакт» газетінің №1756 санындағы мақаласында жеке оқу орындарына қатысты жаңа ережелерді оларға қатысты қолдануды ұсынды, өйткені мектептер мен медреселер және онда оқытылатын ғылымдардың арқасында теологиялық мектеп болудан қалды деп жазды. Оның мектеп пен медреселерді осылайша заңдастыру туралы ұсынысы қажетті және маңызды деп саналды, бірақ олар медреселердің теологиялық мектеп мәртебесін жоғалтуымен келіспеді. Сондықтан әрине, олар ғылыми пәндер бағдарламасы енгізілгеннен кейін Медреселер тек рухани болудан қатынын мойындаған болатын. Бірақ бұл жағдайда олар мешіттердің

қамқорлығынан айырылуы мүмкін болды. Егер олар заңдастырылса және жеке деп танылса, онда мектептердің басқа түрлері мен тұрпаты пайда болады деп түсінді (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 11-п.).

Дегенмен татар жұртшылығы мектеп пен медреселерді жеке оқу орындары қатарына жатқызу туралы жаңа ережеге қарсы шықты. Олардың басты себебі, бұлар ең алдымен молдалар дайындайтын рухани оқу орындары болу керек болды. Осыған байланысты орыс тілі мұғалімдерін дайындайтын медреселер мен «мұғалімдер үйін» діни оқу орындары санатынан шығару ұсынылды. Осылайша, мұғалімдерді даярлау мәселесін шешу және «оларды жеке оқу орындары туралы жаңа заңға енгізу қажет болады». Олардың ойынша, мектептер де, медреселер де молдалар дайындап, рухани білім беретін, тіпті көмекші пәндер ретінде ғылыми пәндер енгізілсе де, өздерінің рухани мәртебесінен айырылмауы керек болды.

Сонымен бірге жұртшылық білімнің маңыздылығын түсіне бастады, бірақ олар үшін «не үйрететіні және қалай оқытатыны маңызды емес еді, олар үшін тек бір нәрсе ғана маңызды, тек білім алу». Халық арасында орыс біліміне деген тартымдылық, оқуға дайындық және білім берудің болашағын түсіну байқалды. Сөйтіп, «орыс біліміне деген тартылыс» орыс тілінің «көптеген үлкен татар ауылдарында» міндетті пән ретінде енгізілуіне себеп болды. Ал барлық «мектеп жасындағы ауыл балалар оны толықтырып» отырды. Әр жерде әр мектеп пен медреседе орыс сыныбы ашылып, «кеше ғана мектеп пен медреседе оқитын балалар енді орыс тілін үйрену үшін школдарға барады». Шәкірттердің «осы уақытқа дейін материалдық қажеттіліктермен, оқушылар санының азаюымен қандай да бір түрде күресіп келген» теологиялық мектептер мен медреселерге деген қызығушылығының жоғалуына не себеп болды, одан да нашар жағдай туды, олардың өмір сүру мерзімі аяқталуға жақын қалды. Осы орайда мектептер мен медреселерді қаржыландыру және мемлекеттік мектеп желісіне қосу шартымен медреселерде орыс сыныптарын енгізуге келісім түрінде оларды сақтап қалу үшін үкіметпен ынтымақтасуға ниет білдірілді, ол туралы баспа беттерінде «...бұл жағдайда біздің қажеттіліктеріміз және онымен бірге орыс азаматтығын нығайту жүзеге асырылады». Кәсіптік білім беруді енгізу қажеттігі туралы, өйткені түлектерге «ауыл шаруашылығы, омарта шаруашылығы және басқа да қажетті пәндер туралы ақпарат беру керек, содан кейін олар халықтық рухани және ұлттық істерде халыққа көшбасшы, басқа істерде үлгі болуы керек», - деп жазыла бастады (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 6-п.).

Жаңа әдіс мектептері заманға сәйкес келмеді, өйткені «өмір айтарлықтай алға жылжыды, бірақ медреселер артта қалды». «Олар қаншалықты ұйымшыл болып көрінсе де, өмір талабына жауап бере алмайды» және «шәкірттер медреселерге жаңа ғылымдардың енгізілуін күткен жоқ». Бұл «медреседегі шәкірттердің аздығы мен олардың медреседен қашуының» себебі болып, татар баспасөзі үшін «қиын әрі өткір» мәселеге айналды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 5-п.). Сонымен «шәкірттердің медреселерден қашу себебін мугаллимдер мен махдумдардан емес, бұл медреселердің өмір талабын жеткілікті түрде қанағаттандыра алмауынан іздеу керек» болды (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 9-п.). Белгілі бір мақсатқа ие болмай, белгілі бір әлеуметтік жағдайы жоқ түлектер шығарып жатыр, «Бұл адамдар өмірге еніп, өмірдің бір мүшесіне айналғанда, олар қандай болмақ? Олар не үшін жарамды? Бұл сұрақтар әлі де жауапсыз қалады», - деп жалғасты мақалалар мәтіні (ТР ҰА. 969-қ., 1-тізбе, 43-іс, 9-п.). Мектептер практикалық білім беруі керек, оқыту бағдарламаларына жаңа ғылымдарды енгізуге деген үміт өмірде практикалық қолдануға, яғни «материалдық қамтамасыз етуге» мүмкіндік бермеді. Медреселерде білім алу тек молдалар немесе мұғалімдер дайындаумен шектелді, бұл олардың барлығына жұмысқа орналасу мүмкіндігін азайтты. Шешім жолы медреселерді мамандандыру немесе «бөлімдерге бөліп, ондағы шәкірттерге кейіннен қандай адам болуға дайындалып жатқанын алдын ала хабардар етіп, медреселерімізді осы жаңа мақсатқа сай үнемі реформалап отыру» ұсынылды.

Жалпы, татар мерзімді баспасөзін, оның сипаттамасын, жіктелуін, жасалу тарихын зерттеуге, сондай-ақ жәдидшілдік кезеңіндегі ұлттық тәрбие мәселелерін газет беттерінде талқылауға жеткілікті көңіл бөлінді. Бұл мақалада татар газеттерінің, негізінен, «Қояш» газетінің білім реформасы кезіндегі беттеріндегі «мектеп мәселесінің» талқылануының

мазмұнын қарастырдық. Олардың одан әрі тағдыры үкіметтің жаңа әдістемедегі оқу орындарына деген ерекше көзқарасының қалыптасуымен, бір жағынан, патшалық режиммен өзара әрекеттестіктің ерекше үлгісін құру қажеттілігімен, екіншіден, жаңа жағдайда ұлттық білім мен мәдениеттің қалыптасуымен байланысты болды.

Қорытынды

Медресені исламның ұлттық рухы мен қорғаны ретінде сақтау мәселесі XX ғасырдың басында татар қауымы үшін маңызды мәселеге айналды. Осы «мектеп мәселесін» шешудің негізгі құралы мерзімді баспасөз болды, оның беттерінде пікірталастар жүріп, үкіметтік ведомстволарға назар аударылып, ал осы істі қолдау туралы халыққа үндеулер жарияланып отырды. Н.Ф. Катановтың бірегей мақалалар жинағы, ең алдымен, татарлардың «Қояш» газетінен шыққан мақалалары бізге мұсылман мектептерін реформалау мәселелеріне тың көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, соның нәтижесінде медреселердің орнын жоғалтып, оны сақтап қалу үшін күрес жүргізілді.

Заман талабына сай сол кездегі жағдайға байланысты түркі-мұсылман әлемі бір жағынан үкіметтік биліктің қысымымен, екінші жағынан жаңа экономикалық нақты қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын іздеді. Атап айтқанда, «мектеп мәселесінде» ең бастысы – мемлекеттің бақылауында емес жаңа әдістемедегі мектептердің құқықтық мәртебесін анықтау, мектептерге кәсіптік мамандандыруды енгізу туралы шешім. Жалпы, қалыптасқан жағдайды ескере отырып, медреселер мен мектептерде орыс сыныптарын енгізу мәселесімен келіскен жұртшылық оларды билік органдарына толық қаржыландыруды және осыған байланысты министрліктің бақылауына алуды ұсынды. Дегенмен, «мектеп мәселесі» медресенің болашақ тағдырын шешуге арналған жай ғана мәселе емес еді. Онда түркі-мұсылман әлемінің сол кездегі дамудың әлсіз деңгейін түсіну барысында ұлттық өзін-өзі анықтауға деген ұмтылысы көрініс тапты. Татар жұртшылығының осындай белсенді ұстанымының факторларының бірі 1905 жылғы төңкерістік жалпы үдерісі, цензура жағдайында бұл күресті осы қиын жағдайларда жүргізуге тырысқан татар газеттерінің пайда болған кезі деп қорытындылаймыз.

Дереккөз

ТР ҰА – Татарстан Республикасының Ұлттық Архиві

Sources

NA RT – National Archives of the Republic of Tatarstan

Әдебиеттер тізімі

- Айнутдинов, Гилазев, 2017 — *Айнутдинов Р.А., Гилазев З.З.* Татарская периодическая печать: научно-энциклопедическое издание. Казань: Издательство Академии наук РТ, 2017. 200 с.
- Амирханов, 1988 — *Амирханов Р.У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). Москва: Наука, 1988. 191 с.
- Амирханов, 1995 — *Амирханов Р.У.* Образование татарской нации // Материалы по истории татарского народа. Казань: Татарское книжное издательство, 1995. 295 с.
- Амирханов, 2005 — *Амирханов Р.У.* Татарский народ и Татарстан в начале XX века // Исторические зарисовки. Казань: Татарское книжное издательство, 2005. 256 с.
- Ахтямова, 2021 — *Ахтямова А.В.* Обзор татарской периодической печати губернского города Уфы (1906–1917 гг.) // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. №11(1). 2021. С. 15–39.
- Бурдина, 2023 — *Бурдина Е.К.* К вопросу о национальной образовательной политике Российской империи в начале XX века // Этнодиалоги: научно-информационный альманах. 2023. №1 (70). С.126–134.
- Вагапов, 2006 — *Вагапов Н.А.* Проблема образования и воспитания в татарской периодической печати (1907–1916 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 2006. 32 с. <https://new-dissert.ru/avtoreferats/01003303406.pdf>
- Гайнауллин, 1983 — *Гайнауллин М.Х.* Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань: Татарское книжное издательство, 1983. 434 с.
- Ибрагимов, 1926 — *Ибрагимов Г.Г.* Татары в революции 1905 года / Перевод с тат. Г.Мухамедовой, под ред. Г.Ф.Линсера, Казань: Гос.изд-во ТССР, 1926. 259 с.
- Ибрагимов, 1927 — *Ибрагимов Г.Г.* «Урал» һәм «уралчылар». Казань: Тат. Гос. Издат, 1927. 44 б.

Салихов, 2002 — Салихов Р.Р. Татарский традиционализм и проблемы сохранения многовековых религиозных устоев // Ислам в Среднем Поволжье: история и современность. Казань, 2002. С. 129–139.

Салихов, 2004 — Салихов Р.Р. Медресе «Марджания» // Ислам на европейском Востоке: энциклопедический словарь. Казань: Изд-во Магариф, 2004. С.202–203.

Салихов, 2006 — Салихов Р.Р. Татарская буржуазия Российской империи: взаимодействие с обществом и властью (вторая половина XIX — начало XX века): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Казань, 2006. 558 с.

Султангалиева, 2001 — Султангалиева Г.С. Джадидизм и взаимодействие тюркоязычных народов Урало-Поволжья, Казахстана (конец XIX – начало XX вв.) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. 2001. № 3 (22). С. 38.

Хайрутдинов, 2011 — Хайрутдинов Б.Ю. Татарская периодическая печать начала XX века как источник по изучению новометодных преобразований в мусульманских сельских общинах // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. №4(26). 2011. С. 138–141.

References

Ahtamova, 2021 — Ahtamova A.V. Obzor tatarskoi periodicheskoi pechati gubernskogo goroda Ufy (1906–1917 gg.) [Review of the Tatar periodical press of Ufa provincial city (1906–1917)]. İz istorii i kultury narodov Srednego Povol'ja. №11(1). 2021. P. 15–39. (In Russ.)

Ainutdinov, Gilazev, 2017 — Ainutdinov R.A., Gilazev Z.Z. Tatarskaia periodicheskaja pechat: nauchno-ensiklopedicheskoe izdanie [Tatar periodical press: scientific encyclopedic publication]. Kazan: İzdatelstvo Akademii nauk RT, 2017. 200 p. (In Russ.)

Amirhanov, 1988 — Amirhanov R.U. Tatarskaia demokraticeskaja pechat (1905–1907 gg.) [Tatar democratic press (1905–1907)]. Moscow: Nauka, 1988. 191 p. (In Russ.)

Amirhanov, 1995 — Amirhanov R.U. Obrazovanie tatarskoi nasii [The formation of the Tatar nation]. Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 1995. 295 p. (In Russ.)

Amirhanov, 2005 — Amirhanov R.U. Tatarski narod i Tatarstan v nachale XX veka [The Tatar people and Tatarstan in the early twentieth century] // İstoričeskie zarisovki. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 2005. 256 p. (In Russ.)

Burdina, 2023 — Burdina E.K. K voprosu o natsionalnoi obrazovatelnoi politike Rosiskoi imperii v nachale XX veka [On the issue of the National Educational policy of the Russian Empire in the early twentieth century]. Etnodialogi: nauchno-informatsionnyi almanah. 2023. №1 (70). P. 126–134. (In Russ.)

Gainaullin, 1983 — Gainaullin M.H. Tatarskaia literatura i publisistika nachala XX veka [Tatar literature and journalism of the early twentieth century]. Kazan: Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 1983. 434 p. (In Russ.)

Hairutdinov, 2011 — Hairutdinov B.Iu. Tatarskaia periodicheskaja pechat nachala XX veka kak istochnik po izučeniu novometodnyh preobrazovanii v musulmanskih selskih obščinah [The Tatar periodical press of the early twentieth century as a source for the study of modern transformations in Muslim rural communities]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogičeskogo universiteta. №4(26). 2011. S.138–141. (In Russ.)

Ibragimov, 1926 — Ibragimov G.G. Tatary v revoliutsii 1905 goda [Tatars in the 1905 Revolution]. Perevod s tat. G.Muhamedovoi, pod red. G.F.Linsera, Kazan: Gos.izd-vo TSSR, 1926. 259 p. (In Russ.)

Ibrahimov, 1927 — Ibrahimov G.G. «Ural» ham «uralchylar» [«Ural» and «Uralians»]. Kazan: Tat.Gos. Izdat, 1927. 44 p. (in Tatar)

Salihov, 2002 — Salihov R.R. Tatarski tradisionalizm i problemy sohraneniia mnogovekovykh religioznykh ustov [Tatar traditionalism and the problems of preserving centuries-old religious traditions]. Islam v Srednem Povol'je: istoria i sovremenost'. Kazan, 2002. P.129-139. (In Russ.)

Salihov, 2004 — Salihov R.R. Medrese «Marjania» [Madrasah «Marjaniya»]. Islam na evropeiskom Vostoke: ensiklopedicheski slovar'. Kazan: İzdatelstvo Magarif, 2004. P.202-203. (In Russ.)

Salihov, 2006 — Salihov R.R. Tatarskaia burjuazia Rosiskoi imperii: vzaimodeistvie s obščestvom i vlastu (vtoraia polovina XIX – nachalo XX veka) [The Tatar Bourgeoisie of the Russian Empire: interaction with society and government (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]: disertacia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoričeskikh nauk. Kazan, 2006. 558 p. (In Russ.)

Sultangalieva, 2001 — Sultangalieva G.S. Jadidizm i vzaimodeistvie türkoiazychnykh narodov Uralo-Povol'ja, Kazahstana (kones XIX – nachalo XX vv.) [Jadidism and the interaction of the Turkic-speaking peoples of the Ural-Volga region, Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries)]. Vestnik KazNU im. al-Farabi. Seria istoričeskaja. 2001. №3 (22). P.38. (In Russ.)

Vagapov, 2006 — Vagapov N.A. Problema obrazovaniia i vospitaniia v tatarskoi periodicheskoi pechati (1907–1916 gg.) [The problem of education and upbringing in the Tatar periodical press (1907–1916)]: disertacia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoričeskikh nauk. Kazan, 2006. 32 p. https://new-disser.ru/_avtoreferats/01003303406.pdf (In Russ.)

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Kupenova G.Y., Smanova A.M. THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR PRESS).....	1563
Kasymkhan K., Sauyrkan Y. RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”.....	1575

HISTORY

Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. FOREIGN POLICY OF THE DZUNGAR KHANATE TOWARD THE KAZAKH KHANATE IN THE 1630S–1680S.....	1588
Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY).....	1605
Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E. THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	1619
Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE.....	1636
Dadabayeva G., Gerald Pech. GERMANS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF RESETTLEMENT AND ADAPTATION IN THE TWENTIETH CENTURY.....	1649
Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW.....	1662
Koja M.B., Sandybayeva A.D., Primkulova G.J. SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN.....	1680
Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916).....	1693
Oralova A.A. THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE	1707
Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897.....	1720
Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Düysen S.Zh. THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS.....	1735
Tassilova A.A., Zhappasov Z.E. WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY.....	1750
Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....	1762
Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM).....	1776
Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY.....	1792

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sakhi Zh., Aidymbayeva A. GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS.....	1808
Syzdykova G.M. ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES.....	1824
Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES.....	1834

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде).....	1563
Қасымқан Қ., Сауырқан Е. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	1575

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. 1630–1680-ЖЫЛДАРЫ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.Қ., Абдиманов С.Ә. ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	1619
Адилбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТАРИХЫ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. ТАУ КУЛЬТІ – ТӨНІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ.....	1662
Қожа М., Сандыбаева А., Примкулова Г. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев Ә.Н. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ).....	1693
Оралова А.А. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ.....	1707
Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дүйсен С. БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	1750
Турлыбай Б.С. Кенжебаев Ғ.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ТАРИХИ ЖАДЫ АЯСЫНДА.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	1808
Сыздыкова Г.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІ.....	1834

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. «ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ).....	1563
Касымхан Қ., Сауыркан Е. РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ.....	1575

ИСТОРИЯ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В 1630–1680-Е ГОДЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	1619
Адилбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. НЕМЦЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ И АДАПТАЦИИ В XX ВЕКЕ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ.....	1662
Кожан М., Сандыбаева А., Примкулова Г. НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев А.Н. ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.).....	1693
Оралова А.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ.....	1707
Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	1750
Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	1762
Токишқадиров Б., Даутова А., Исин А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНІМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	1808
Сыздыкова Г.М. ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ.....	1834

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (6)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй